

ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

ԸՅՑ Լ. ՍՊԵՆՍԵՐԻ

Ն. ԼԱՆԿԱՆԵԱՆԻ

Զ. ԳԼՈՒԽ*)

ՈՂՋՈՑՆԵՐ

ԼՆ. Լեվիան ու Կլարկը պատմում են, թէ երբ իրենք անակընկալ կերպով մօտեցան մի քանի Շօդոնների, շօդոններից երկուսը, մի հասակաւոր կին և մի փոքրիկ աղջիկ, նկատելով որ մենք արդէն շատ մօտիկ էինք իրենց, այնպէս որ այլևս չէին կարող փախել, նստան գետնին և խոնարհեցրին գլխները, յանձն առնելով մահը, որ կարծում էին, թէ սպասում է իրենց: Այս միևնույն սովորութիւնը՝ խոնարհեցնել գլուխը՝ իբր թէ հրաւիրում են թշնամուն հասցնելու հարուածը՝ երբ արդէն խուսափելու յոյսը բոլորովին կտրուած է, դեռ ևս յարատւում է մեր այժմեան Նգիպտոսում: Այս սովորութիւնը յաղթողի շնորհն անսահման հնազանդութեամբ զրաւելու փորձի մի օրինակ է և այս ցանկութիւնից յառաջացած գործողութիւնները կազմում են ողջոյնների սկիզբը:

Երբ այս հետազօտութեան սկզբում ևս կամենում էի մի օրինակով ցոյց տալ, որ ծիսակատարութիւնը նախընթաց է ոչ միայն հասարակական, այլև մարդկային զարգացման, ևս յիշեցի փոքրիկ սկունդի վարժուածքը, որ ընկնում է մէջքի վրայ իրեն զարուբեցնող զամբող տեսնելիս, դուցէ ընթերցողներից շատերը մտածեցին, թէ այս վարժուածքի մօտին իմ տուած բացատրութիւնը փոքր ինչ բռնազբօսիկ էր: Դրանք այդ կասկածը չէին

*) Տես Ազգագրական հանգէս XXI, XXIII. և XV.

առանձին, եթէ դիտենային, որ մարդկանց մէջ էլ այդպիսի վարմունք կայ: Ներանք ընկնում են մէջքներին գետնի վրայ, առում է կեփինգստոնը՝ նկարագրելով Բատոկանների ողջոյնի ձևերը, մի կողքից միւսն են դառնում և խփում ազդրներին ի նշան շնորհակալութեան և ընդունելութեան: Այս վարմունքը, որ նշանակում է՝ դուք այլևս կարիք չունիք ինձ նուաճելու, ես արդէն ստորագրուած եմ ձեզ, փրկութեան ամենալաւ միջոցն է: Ընդդիմութիւնը գրգռում է աւերիչ բնազդները, իսկ մէջքի վրայ պոսկելով իմաց է տրուում, որ այլևս մատգիր չեն հակառակելու: Մի ուրիշ վարմունք էլ կայ, նոյնպէս յուսահատական, որ փոքր ինչ բարդ ձևով է արտայայտուում մարդու կատարեալ ստորագրութիւնը: «Տանգա-Տարուում... համայնքի անդամները ցոյց են տալիս իրենց մեծ զօրապետին ամենամեծ յարգանքը, որ կարելի է հրահայել. նրանք ընկնում են նրա առջև, և նրա ոտը դնում իրենց վզի վրայ: Միևնոյն սովորութիւնն Աֆրիկայում էլ կայ: Փուկոյն թագաւորի պատգամաւորները, առում է կերպը, հերթով ընկնւն առջև, և ոտս դրին իրենց վզի վրայ: Հին աշխարհի պատմական ազգերի մէջ էլ այս գրութիւնը, որ պարտութեան հետեանք է, գարնել է հպատակութեան նշան:

Այս նախնական ձևերից, որոնք ներկայացնում են պարտուած յաղթողի ոտները տակ, ծագում են այն ողջոյնները, որին զանազան ձևերով արտայայտուում են սարկի ստորագրութիւնը իւր տիրոջը: Ստորագրութեան այս միևնոյն ձևը գոյութիւն է ունեցել հնումը և՛ Արևելքում, ինչպէս երևում է հետեւեալ օրինակից. «Եւ զգեցան քուրձս ի մէջս իւրեանց, և եզին չուանս ի գլուխս իւրեանց և ասեն ցարքայն Իսրայէլի. ծառայ քո որդի Ադերայ ասէ. կեցցէ՛ անձն իմ:» (Գ. Թագաւորաց Ի. 32): Պերուում, ուր զինուորական կազմակերպութիւնն անչափ յառաջացած էր, իբր հպատակութեան նշան կապում էին իրենց ձեռները և վզովը թու ձգում: Այս երկու դէպքում էլ մարդիկ յօժարակամ ենթարկում են իրենց այն կապանքներին, որ հնումը կրում էին պատերազմի դաշտից բերուած գերիները:

Ուշագրաւ է, որ հայերիս մէջ, ինչպէս օրինակ Կազդուանում, խելագարների վիզը խոտէ կեւ են ձգում և տանում մի որոշ ուխտատեղի, Կազդուանում «Յոնար՝ կտուրքը, բժշկութիւն հայցելու, բացատրելով այս երևոյթը նրանով, որ խելագարութիւնը յատաշացել է մի սրբի դէմ ցոյց տուած ըմբոստութիւնից և կեւը վիզը ձգած նրա դուռը գնալը արտայայտութիւն է կատարեալ հնազանդութեան: Ինկայի առջև ստրկութիւնն այդ ձևով ցուցադրելուց զատ՝ միաժամանակ զործադրուում էր և՛ մի

ուրիշ ձև. հպատակութիւնն արտայայտում էին նաև որևէ բնական իրողութիւն. և Առա՛նուաւպային ներկայանալիս մի որևէ ծանրացք կրելով մի ծիսակատարութիւն էր համարւում, որ պարտաւոր էին կատարել այս երկրում իշխող բոլոր մեծամեծները:

Ես սկսեցի այս տարապայման օրինակներով, որպէս զի ցոյց տամ ողջոյնի բնական ծագումը, որ գործադրւում էր որպէս շնորհ հայցելու միջոց նախ յաղթողից և ապա կառավարչից: Սակայն ողջունի մասին լիակատար և ճիշտ գաղափար կազմելու համար հարկւում է մի բանի վրայ ևս ուշադրութիւն դարձնել: Այս աշխատութեան առաջին գլխում ես արդէն ցոյց տուի, որ հանոյքի շատ նշաններ, որոնք բնահոգեբանական ծագումն ունին և արտայայտւում են սիրելի անձերի ներկայութեամբ, դառնում են ողջոյնի ծէսեր, որովհետև մարդկանց հաճելի է մտածել, որ սիրում են իրենց տեսնել, հետևաբար և ուրախանում են՝ երբ արտայայտում են այդ սէրը: Այնպէս որ երբ աշխատում են գրաւել մեծի շնորհ՝ արտայայտելով իրենց հպատակութիւնը, սովորաբար մի ճիշդ էլ աւելի են թափում ցոյց տալու իբր նրա ներկայութիւնից յառաջացած ուրախութիւնը: Այսպէս հայերիս մէջ ևս Ախալցխացիները երբ մինին հարցնում են թէ լինչպէս է՝ պատասխանում է. Լաւ, քեզի տեսայ, տա՛նա լաւ եղայ:

Ի նկատ ունենալով ողջոյնի այս երկու տարրերը՝ սկսեմք քննել այս ծիսի դանազան ձևերը քաղաքական, կրօնական և հասարակական կազմակերպութիւնների մէջ:

ԼՁ. Թէպէտ երեսն ի վայր գետնին ընկնելը դեռ ենթադրել չի տալիս ուժի այնպիսի կորուստ, որ այլևս բոլորովին հնար չլինէր ընդդիմադրելու, ինչպիսին կարծել է տալիս մէջքի վրայ ընկածի դրութիւնը՝ սակայն և այնպէս՝ դա արդէն բաւական է կատարելաւ հպատակութեան և յարգանքի արտայայտութեան նշան ծառայելու: Եւ այս վարժունքը համարւում է ողջոյնի մի ձև այն բոլոր երկրներում, ուր բռնակալութիւնը տիրում է կատարելապէս և ուր հպատակութիւնն ստրկութեան բնոյթ է կրում: Հրե Ամերիկայում, չիլիացիներին մէջ՝ Եկացիի մօտ եկողները պէտք է ընկնէին նրա ոտները, և այն էլ այնպէս, որ ետեւը զար գետնին: Միևնոյնը տեղի է ունենում և՛ Աֆրիկայում. թագաւորին մերձեցող Բորգոսը պէտք է պառկի գետնի վրայ: Ասիան մեզ տալիս է այս տեսակի բազմաթիւ օրինակներ: Ենոնդը կամ պանուն, որ գալիս է դանգատուելու, ընկնում է երեսնի վայր գետնին, մնացնելով ձեռները: Միամի թագաւորութեան մէջ, ագնուականների բոլոր ստորագրեալներն ընկնում են իրենց աւերների և վերջիններս էլ, իրենց հերթին, թագաւորի ոտները:

Հայերիս մէջ յաճախ դարձածուող ճեղքը եմ ընկէ՛ն, այդպիսի
հոգն եմ, շուքը պահենմ, շրտացող մեռնիմ՝ դարձուածքները
մնացորդ են այդ սովորութեան:

Միենոյնը և Պօլինդիայում: Երեսն ի վայր գետնին ընկնիլը
հպատակութեան նշան է համարուում Սանդղիլիան կղզիների բնա-
կիչներին մէջ, և թագաւորն էլ այդպէս է վարուել Կուկին առաջին
անգամ պատահելիս:

Հին աշխարհի պատմական ազգերի տարեգրութիւնների մէջ
ևս կարելի է բազմաթիւ օրինակներ գտնել. այսպէս՝ «Մեծփի-
րոսթէ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ Դաւթայ».
(Բ. Թագ. Թ. 6). Բիւթինի թագաւորը երեսն ի վայր ընկաւ
Հոոմի ծերակոյտի առջև:

Հայոց Տիգրան Բ. թագաւորը զիրեն եմուտ անդր հետիոտս,
հանալ զթագն ի գլխոյն խոնարհեցաւ, երկիր եպագ Պոմպէլի՛ն *):

Երբեմն պարտուածի յաղթողի առջև կատարած այս վար-
ժուճքն աւելի ուժեղ տպաւորութիւն է գործում, երբ մի քանի
անգամ կրկնուում է: Սրա մի օրինակը տեսնում ենք Բիւթանի
սովորութիւնների մէջ. «Երանք ինն անգամ երեսի վրայ են ընկ-
նում ուղիւն՝ առջև,—սա ողջոյնի մի ձև է, որ կատարում են
հպատակները, ամէն անգամ երբ թոյլ է տրուում ներկայանալու
նրան»:

Ամէն մի ձէս՝ գործադրութեան միջոցին հետզհետէ կրճա-
տուելով, կարող է մթազնել իւր սկզբնական ընոյթը, միենոյն
ձևով, ամենախորին յարգանքի ողջոյններն էլ կարող են դառնալ
համեմատաբար աւելի թեթեւ յարգանքի արտայայտութիւն: Լիո-
վին երեսի վրայ ընկնելու համար, անհրաժեշտ է նախ չոքել և
ապա՝ գլուխը կպցնել գետնին, երբ կամենում ենք կանգնել,
դարձեալ անհրաժեշտ է բարձրացնել ծնկները, նախքան գլուխը
բարձրացնելը և ոտների վրայ կանգնելը: Հետևաբար՝ այս դրու-
թիւնը կարող է նկատուիլ որպէս ոտքն ընկնելու մի թերի ձև:
Այսպիսի ողջոյններ շատ տարածուած են: Մովսիսեայ նեղրների
մէջ շատ մի բնիկ գնում է տեսնելու իւր մեծաւորին, և կամ
պատահում է նրան, անմիջապէս չոքում է և երեք անգամ հաժ-
բուրում գետնիւ: Բրաանների թագաւորը ցանկանալով արտայայ-
տել իւր ստորադրութիւնը՝ Իբոսի թագաւորին, չի խօսում նրա
հետ առանց չոքելու և գլուխը գետնին կպցնելու: Էմբոմմայում,
Կոնգոում, ողջոյնն արտայայտուում է թեթեւ ծափով և ստորա-
դրուածք, այս անկողի հանդերձ՝ ընկնում է ծնկների վրայ իւր
մեծաւորի առջև և համբուրում նրա ոտի ապարանջանը:

*) Դիոն, յիշ. Գաբաշիան Քենակոն պատ. Հայոց Բ 4, էջ 126:

Յաճախ այս ողջոյնի խոնարհութիւնը աւելանում է նրանով, որ մարդիկ երեսը ըստւոյն հետնին: Նիզերի ստորին ընթացքում, բնիկները, ի նշան խորին յարգանքի, երեսի վրայ ընկնում են և գլուխը խփում գետնին: Հնումը, ուսաց կայսեր թագադրութեան միջոցին, ազնուականութիւնը հաւատարմութեան երդումն էր տալիս՝ խոնարհեցնելով գլուխը և նրա ոտների առջև ճակատը գետնին խփելով: Զինաստանում այժմ նկատուած է ողջոյնի ութ ձև, մինը միւսից աւելի ստորացուցիչ, հինգերորդի՝ ժամանակ՝ չղքում են և գլուխը գետնին խփում, եօթներորդին՝ չղքում են և երեք անգամ գլուխը գետնին խփում, եօթներորդին՝ երկու անգամ աւելի են խփում, իսկ ութերորդին՝ երեք անգամ աւելի. վերջին ողջոյնը արւում է թագաւորին և երկնքին: Հրէաների մէջ ևս ողջոյնի կրկնելը միևնոյն նշանակութիւնն ունէր. Յակոբը շերտիկ եղազ եօթն անգամ ի վերայ երկրի՝ մինչև մերձենալ առ եղբայրն իւր: (Ծննդոց ԼԳ. 3):

Հայոց արքունիքում թագաւորին լսողը էին երկրպագել այգուն այգուն (Պօրենացի):

Մուշեղ Մամիկոնեանը Պարսից Պոսրով թագաւորին ներկայանալիս խոնարհեցաւ ի վերայ երեսաց իւրոց՝ երկիր եղազ արքայի և կանգնեցաւ (Սերէոս գլ. Գ. եր. 73):

Բնական է, որ պարտաւածի կրած այս դրութիւնը, որ ընդունում է սարուկը տիրոջ և հպատակը տիրապետողի առջև, աղօթոյն էլ ընդունում է իւր Աստծու առջև: Երկրպագում են այն էակին, որի շնորհը կամենում են զրաւել, լինի դա տեսանելի, թէ աներևոյթ: «Անկաւ Արրահամ ի վերայ երեսաց իւրոց» Աստծու առջև, երբ ուխտ կապեց նրա հետ. (Ծննդոց ԺԷ. 17), «Նարուզողոստոր անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եղազ Դանիէլի» (Դան. Բ. 46). Միևնոյն Նարուզողոստորը կանգնելով ոսկէ պատկերը՝ մահուան սպառնալիք էր տալիս այն բոլորին՝ որ շնչն անկեալ երկիրպագանիցէ պատկերին ոսկւոյ, անկցի ի հնոց հոյն բորբոքելոյ: Այսպէս և ճշամբողջական երկրպագութիւն, որ կատարւում է թագաւորների առջև, տեղի է ունենում և աստուածութեան առջև:

Հայ գիւղացիները և քաղաքացիներից շատ շատերը եկեղեցում և սրբերի տառօ սովորաբար ծուներ են չղքում և համբուրում գետնին և կամ արբի գերեզմանը:

Մոնղոլներն իրենց կուռքերին աղօթելիս ճակատներն երեք անգամ ըստւոյն են գետնին: Մաղանացիներն իրենց տաճարներում շչորում են և մեծ յարգանքով ու յամբ խոնարհեցնում իրենց գլուխները՝ գետնին: Աղօթող մահմեդականներն ներկայացնող պատկերը բուսական ծանօթացնում է այդպիսի դիրքի հետ:

Լե.—Մէջքի և երեսի վրայ ընկնելով կատարած երկրպագութիւնից և չորած կիտաներկրպագութիւնից անցնենք ողջոյնի միւս ձևերին, որոնք նոյնպէս, վերոյիշեալներէ նման, արտայայտում են ընդդիմադրելու համեմատական անկաջողութիւն Մի քանի գէպքերում թոյլ է տրուում փոխել դիրքը. այսպէս Դահոմէում բարձր աւագանին թագաւորի առջև պառկում է ինչ հոռմէացիների նման trisliniumի վրայ: Երբեմն նրանք պառկում են փորի, կամ հանգստանալու նպատակով, կանգնում չորս թաթերի վրայ: Դիւրանն ասում է, թէ մեքսիկացիների մէջ պըպըզելը համարում էր յարգանքի նշան, ինչպէս մեզանում ծնրագրութիւնը: Գեանին պառկած մնալը յարգանքի նշան է համարում նոր-կալիֆոռնիայի, ինչպէս և Ֆիշի և Տահիտի կղզիների բնիկների մէջ:

Վանում հայերը մեծերի մօտ բարև բռնած կանգնում են, և երբ ստիպում են նստել, մի ծուկը ցցում են, միւսը չոքում և անձայն լուս մնում, գլուխը փոքր ինչ խոնարհած *):

Շարժուելու անհրաժեշտութիւնն այս տեսակ վարմունքի մէջ փոփոխութիւններ է ձգում: Դահոմէում, չերբ մերձենում են թագաւորին, սողում են ինչպէս օձ կամ չոքէ չոք առաջ գնում: Երբ Սիամացին մեծաւորի ներկայութեամբ ցանկանում է փոխել իւր տեղը, թաթերի և ծնկների վրայ է առաջ գնում: Մաւայում ստորաբրեւալը իւր մեծաւորի մօտից հեռանալիս պէտք է յափսիթերս գնայ մինչև նրա տեղից հեռանալու Միենոյնը կատարում է և՛ զուլուի թագաւորի ներկայութեամբ, ուր կանայք ևս նոյնն են անում: Լօանդոյում ճշ միայն արքունիքումն է այս վարմունքը պահանջւում կանանցից, այլ և սրանք չեն համարձակւում խօսել իրենց ամուսինների հետ առանց չոքելու, և մօտենում են նրանց միայն յափսիթերս գնալով: Սրա հարևան պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութիւնը ցոյց է տալիս այս երկրպագութեան աստիճանաւորումը, և իւրաքանչիւր աստիճանի նշանակութիւնը: Դակրոն, այն կիւնը, որ Դահոմէի թագաւորի պառզամները տանում է Մէիւին, թագաւորի առաջ չորս թաթերի վրայ է ման գալիս, և օրէնք է, որ նա չորս թաթերի վրայ յառաջանայ դէպի Մէիւին, իսկ ստորագագա առձերի առջև նա միայն ծուկ է չոքում, իսկ վերջիներս իրենց հերթին չորքօտանու դիրք են ընդունում:

Այսպէս՝ մենք հետեողաբար հասնում ենք երկրպագութեան ձևի կրճատմամբ յառաջացած ողջոյնի մի նոր ձևի, որ շատ տա-

*) Տեա Ազգ. հանգ. ԼՃ. Էր. 187:

բաժուած է: Ինչպէս որ կատարեալ երկրպագութեան ձեռք անցնում են մասնատական հաւատացեալի ընդունած ձեռն, որ յենում է զլուսեղ զեանին, այնպէս էլ սրանից մինք անցնում ենք չորս թաթերի վրայ կանգնելու դիրքին, և ապա՝ պարզ ծնրադրութեան: Թէ արդարեւ ծնրադրութիւնը՝ քաղաքի տեղերում և ամէն ժամանակ եղել է և է քաղաքական, ընտանեկան և կրօնական յարգանք արտայայտելու մի ձև՝ կարիք չկայ, ապացոյց բերելու նկատինք, միայն, որ նա, և առաջները, և այժմ, միայնում է կառավարչական բռնակալ կազմակերպութեան հետ, օրինակ Աֆրիկայում, ուր այս մշտական ծնրադրութիւնների պատճառով, որ տեղի են ունենում չոր զեանի վրայ, դազածէնների ծնկները ներքանի պէս կռկտանում են: Նոյնը և Սապոնիայում, ուր աւազանին թաղաւորի մօտից հեռանալիս՝ ծնկների վրայ չոքած է քայլում: Զինաստանում փոխարքայի որդիները... երբ անցնում էին իրենց հօր վրանի առջևով, չոքում էին և խոնարհւում երեք անգամ, երեսը դէպի գետին դարձնելով: Միջին դարերում Սերոպայում, ճորտերը չոքում էին իրենց տէրերի, և վասալներն իրենց պետերի առջև:

Երկու ծնկի վրայ կանգնելուց մարդիկ անցել են մի ծնկի վրայ կանգնելուն, որ աւելի պակաս ստորացումն է արտայայտում, և աւելի մօտենում է կանգնած դիրքին. այստեղից էլ անցել է միայն ծունկը խոնարհեցնելուն: Թէ արդարեւ ողջոյնի այս ձևը յառաջացել է վերոյիշեալ ձևի կրճատումից, պարզ երևում է Սապոնական սովորութիւններից:

Սապոնացիները միմեանց հանդիպելիս՝ իրենց յարգանքն արտայայտում են նրանով, որ ծալում են ծունկը. իսկ երբ կամենում են արտայայտել մի առանձին յարգանք՝ չոքում են և խոնարհւում մինչև գետին: Նրանք այս երբեք չեն անում փողոցներում, բաւականաւուով միայն այն շարժումով, որ ցոյց է տալիս չոքելու ցանկութիւն: Երևելի անձի ողջունելիս նրանք այնպէս են ծալում ծնկները՝ որ մատները քսուում են գետին:

Միևնոյնը, նոյնպիսի, եթէ ոչ աւելի, նկատուում է և Զինաստանի սովորութիւնների մէջ, ուր ողջոյնի արդէն կարգաւորուած աստիճանների մէջ՝ երբորդ ձեռն ծունկ խոնարհեցնելն է, չորրորդը՝ լիակատար ծնրադրութիւնը: Վերոյիշեալ օրինակներից պարզ կարելի է նկատել, որ եւրոպացիների մէջ այժմ յարատւող այն սովորութիւնը, որ իբր քաղաքավարութիւն գործադրում դէպի կոնայք, և որ երբեմն նաև գործադրուել է աղամարդկանց վերաբերմամբ, այն reverence-ը, (որ կայանում է աջ ոտը յետ աւանելու մէջ), մի ծնկի վրայ չոքելու վերացած սովորութեան մնացորդ է:

Մնում է քննել մարմնի խոնարհումը, որ յարակից է ծնրադրութեան: Եւ որովհետեւ սա առաջին շարժումն է, որ պէտք է անել կատարեալ երկրպագութեան անցնելու, ուստի սա եւ վերջինն է, որ յարատեւում է, երբ երկրպագութիւնն աստիճանաբար կրճատուելով անհետանում է: Շատ տեղերում գտնում ենք այս անցման հետքերը: Սուսուհների մէջ, մեծաւորի կանայքն անգամ ամուսնի հետ խօսելիս կոանում են, և ձեռները յննում իրենց ձեկներին: Միննոյն դիրքն են ընդունում նրա մօտով անցնելիս: Սամա կղզում, երբ մինն ուղիղ կանգնած անցնում է այն սենեակով, ուր մի զօրապետ է նստած, համարում է անարդանքի նշան, պէտք է կոանալ և խոնարհեցնել գլուխը:

Տաճկահայաստանում Տաճիկ բռնակալների ազդեցութեան տակ Հայերը այնքան խոնարհեցրել են գլուխները, որ վզերն երկարել են, այս աւելի ցայտուն կերպով երևում է վանեցիների վրայ*):

Հին Մեքսիկացիները, իրենց ժողովներում, սովորաբար պըպըզում էին իրենց կառավարչի առջև, և երբ հեռանում էին, խոնարհեցնում էին իրենց գլուխը: Վերջապէս չինական ծիսարանի մէջ երկրորդ համար ողջոյնը. որ աւելի պակաս ստորացուցիչ է քան ախ, որ կայանում է ծունկ չոքելու մէջ, կատարւում է կոանալով և ձեռները միմեանց միացնելով: Թիշելով, որ Հնդկաստանցու խոնարհ սալամի սաստիկ խոնարհման, որ Եւրոպայում մեծ յարգանքի նշան է համարւում, և գլխի չափաւոր խոնարհման մէջ որ համակրանքի նշան է նկատւում, կան անցման աննկատելի աստիճաններ, մենք չպէտք է կասկածինք, որ մեր մտերմական, հազիւ նկատելի գլխի շարժումները վերջին մնացորդն է նախնական երկրպագութեան:

Երկրպագութեան այս ամենայն տեսակ կրճատումները. որ տեսնում ենք քաղաքական կամ հասարակական հպատակութիւն, յարգանք, արտայայտելու դէպքերում, գտնւում են նաև կրօնական հպատակութեան արտայայտութեան պաշտամունքի մէջ: Բասախան պատմում է, թէ Կոնզոյի բնիկները մեծաւորի հետ խօսելիս չոքում են, երեսը մի կողմ դարձնում, ձեռները պարզում դէպի ախ անձը, որին դիմում են և ծափ տալիս՝ հէնց որ սկսում են խօսել: Սրանք կարող էին իբր նախատիպ ծառայել այն նկարների համար, որոնցով եգիպտացի բռնաբար զարդարել են իրենց տաճարների պատերը, այնքան զգալի է այդ նկարների և այս երկրի այժմեան իրականութեան մէջ եղած նմանութիւնը:

*) Ազգագրական Հանգէս XX եր. 118:

Նմանօրինակ երևոյթներ կարելի է նկատել նաև Եւրոպայի կրօնական ծէսերի մէջ։ Այդտեղ նկատուում է ծնրադրութիւն՝ երկու ծիկի վրայ, մարմնի և գլխի խոնարհումն Քրիստոսի անունը յիշած միջոցին։

Միևնոյնը տեղի է ունենում և հայերիս մէջ։ Մենք տեսնում ենք, որ ուխտաւորները հեռուից, հենց որ նկատում են ուխտատեղին, ծունր են չոքում, երկրպագում, հանում կօշիկները և գլուխը քաշ արած յառաջանում, և երբ մօտենում են, չոքում են և այսպէս ուխտատեղու շուրջը պտտւում, չոքում, երեսը քսում զետնին։ Սովորական երկրպագութիւնը միանգամայն ընդհանրացած է, իսկ մարմինն ու գլուխը խոնարհելը միացած է խաչակնքուելու սովորութեան հետ։

